

Билим алыгсан тур мен

ӨӨРЕДИП АЛГАН БОЛЗУМЗА

№ 167 «Шын» солунда «Тыва-Америк харьылаалар» деп эге парлаттыганын созуруга номчууда...

(Тончүү, Эгези 1-ги арында)

көргүзүр. Хуужудулга чектери берип турар үдө Амалга банкынын ажыламышы ол чектерин канчаар ажылаа...

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ам-даа белен эвес

түдө акша база төлөр. Билмалдаа шерг албаны эрттерин турар кижилер база чогуур. Алганын хуужудулга чектери-биле ол акшаларын сатып-даа алгырында ол доран-на Силерге ордага бербес болдуур эвеспе...

чектерин күштүг болдуруп кинер талазы-биле республика комиссиясы ажыдап турар чүве. Районнарда база шак кидыг комиссиялар ажылдап турар...

Саан артындан улустар кээп турар апарган деп чууга база тууп турар болдуур эвеспе. Чектеринисти ийн-чагыс алыкса-чаккес кижилерге сандыгырдыкка болуур бе?

Би-Хемден МЕДЭЭЛЕР ДЕМНИГ БОЛУРУЧ ДУГУРУШКАН

Район Советинин президиум хураалыга арагалар, кем-херек үүлгедир, оорлар веруу-тарга удур демиссиди күштелдеринин дугайында айткырыгн чугалаашкан. Районун иштихи херектер кылдырыш начальягын оралкачы И. И. Бугтор анаа ылетке кылгедир, оорлар чоруктар сөөлүгү үдө Би-Хем районун деис-кээрине көүлээнин ол демд-лээш, милиция ажылакчылары ийн-писти организациалары ону болдуурбас дээш кидыг кемчелерди ал келгенин чугаалаан.

Редакцияга харыы КИЖИ МЕГЕЛЭЭРИН БОЛДУРБАС

Өртөк үе эзерге, аша сымал алгаш, оон ботталыга орлага-ажык үндүрүп алысарынын күдө-чүтүдү эсе өскөн. Ындыг кижик-ерик бирээзини чам-адык саты-маганын ор-авизионаларын чонунун үн бүрдө хергелээр аш-ем болгаш өске-даа бараан-арын шыгытта тууду-туду, он үндүрүп салып тур-анын хамаарыштыры болуур. Ол дугайында бистин ном-лукчуларымыс каш-даа ме-лээлел келген. Чижээ, Э.И. Хемчик районун Ч. Ча-аана хоорайда салы-маганы черлеринге үр чытка-ылдан үрелип, дудуи берген аш-ем бараанын дуг-биче салып алыкчылар адып алгаш, хораннаын урганын биче фактылары ар. Ол дугайында бистин ижкичтериян бирээш лажкыдан Монгуш Чааана оорайдан улут дувур-ле билжэн. Бис оон мате-риалын март 31-де үнгөн Шын солунга «Рынок бол-аш калкышыл» деп рубрика-ын адыгаш «Чурун ала-мдыг» деп эсиде парлад-нарген бис.

нуң редакциясы чогуур чер-деге дааскан турган. Хм-налдын хуусааы узамды-да берген-даа болза, Тыва курсадик инспекциянын эргелетини хынал жекелген тунелдерин номчукуларга Чедирин көрүлээ. Ол дээр-де Тыва төлөөлүгү бол-ган санжыктанстынын хм-налдары база болганын немей дыналып каалам. Курсадик инспекцияны, ның Тыва эргелетини пал-чанын хуудусин турар Валентина Емельянова Михайленкоун салган харымын моон адаанда парладывыс. «Бо чазын, апрель 1-ини хунжике Курсадик инспек-циянын Тыва эргелетини республика прокуратурамын амык адыкчымыс А. Д. Хадаланын ол салган адык-каны-биле А. Монгушту «Ры-нок болгаш калкышыл» деп рубрикалык материалды фактыларын ханы хыналда-ын кылдырын дааскан бол-ган. «Шын» солунда парлатты-ган материалда киринти-ген фактыларын хынары-биле Курсадик инспекцияны эргелетини консицияны үндүргеш, август 3-тен 7-ге чедир хыналданы Ч.И. Хемчик районунун салгы-дарына болгаш хай-интиги чименинге черлеринге чоруткан. Чонга үе-хуусаа-ын арте берген, оон уржуу-ар ижин-шөлдүрү адыг-арына алыскан. Автор үк аггазынга тодаргай факты-ларын киргеш. Чонун ка-нымынга хора чедирин ту-лао шак мындаг четиспе-ринин болгаш салды дүрүм-дерини халкыдымышмын. Эйн хынал көөрүн солун-

ге сайгарар ужурлуг хуу-сааы эрте берген чамдык бараанынын салды делгир-леринде ол кагдырган. Чи-жээ турнуга берген 402 ми-лейинг суг, дудукуй бер-ген 24.13 кг ак-саржар үзүн, дудуи баксырамын-ден аксы чара төрө дей-берген 100 банка дуузан огурушты база өске-даа ду-узан ногааларын ынаар үрели берген банкларын, 108 кг ажим эгезин ваф-лини, оон агында кофе-та аймаа, курган каткан печене, мармелад, пряник болгаш өске-даа продук-тарын чонга салды-саарын хораян. Салдып алыкчыларга чүге үрелип-баксыраан аш-чөм салдып турган эвес, олар-нын оон хырыдан мегелеп мөлүп турарын фактыла-ры база алыргынген. Де-позит, ханга каан бараан-арын чамдыкынын граммы четпес болган. Өртөк өзөр мурунда-ла четиттениген бараанын өртөн катал өстүрүп алган, салдып турганы база илерэн. Чижээ, ар удуштун плажын 2 муу рублыге салдып тур-ган, думчук аржымаарын 10 катал өстүрүп алган болган, дайнар резинаканы шына-рынын дугайында документ-чокка хуу акжиде күлөп алгаш саткан. 71 рубль өртөктин лешенин бир кылда 90 рубль кылдып алган, са-дып алыкчылардан 1200 рубльди артыкка чыып ал-ган болган. Хей-интиги чименинге черлеринде база халкыдын-кынар зидерик болган. Ол дугайында тускый хыналда документтерин тургускан. Чименин өртөн артыкка өс-түрүп ал турарында эс-

ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮСПЕЙН ТУРАР

Бо чылдын сентябрь 11-де үнгөн 176 дугаарлыг «Шын» солунда Тыва Рес-публиканын Юстиция минис-терствозунун кол специали-ста Тамара Зайгеваның «Кир-жиринден ойталаар апарган» деп адыгаш материалын пар-латтыган. Ону халчок со-нуурган номчудум. Чүдүлүг эгезин мичаар эгезден бол-ду: «Хойлу буулар арат төлөөлери, улус судьялары шыкшас, суд чорудулгазын долу киржип эргелиг болгаш хуулаалыг». Ол шыл. Суд-ка арат төлөөлеринын кир-жилген сөөлүгү үдө элэн-нарын айткырыларын бирээш болуу - бар чыдар. Оон чылгааны чүдөл деп сай-тарлар көөр чүве болза, ки-

мич-бир чүве болдура, ис-телге органын ханы дини-дир, бирдиниши кириер хуулаалыг. Баштайгы ис-телге үезинде болуун хо-мдалын илереди, өчүк өзүн албан болгай. Суд чорудул-газын үезинде хомудакчы-нын да, херчинде-даа судка келдирип алыскеш, болган херекти шыи тодарлары суд-тун чүгүлэ соружаам. Хомулакчы, херечи судка келбейн барган таарылгаа, судту сонгааларды алгаар. Судка чылдаганы чок черге келбейн барган шитерге суд-тоасты чогуур торгаалды онаар турар. Ыналда-лаа оон дээштик болбайн турары билдинир. Мен Эрин судунун арат төлөөлери 1974 чылдан бөр азы он сес чыл дугаарында үзүктелешини чокка суд ажил-чорудулгазын боду-мун өзүш-биче-даа бол дугу-хуну кириштинир, бо үезин дугуунаа аар-даа, чик-даа херектерге ба-за ол шыкш хамааты хе-ректерге киржип, саналона-лык кирип чор мен. 1948 чылдан бөр хойлу орган-нарын ажалдып чораян болгаш ол ажил мезе-та нын, ажалдарыма чиян болуу турар.

Арат төлөөлери

жилерин каржы-хакай апарганында, суд органа-рынын ажалдарынын азы судка буурезевиинде болуу турар. Оон чымында суд болган соода, арат төлөөлерины ийн-буру багай сестер өстөр, оларны до-ромчалашкы-биле көөр бо-луу бергенден чамдык арат төлөөлери оон залажырап, судка келдирерге, хай-ле чылдаганын биле ойталаар апарган сөөлүгү үдө кес-дүрү-биле илден апарган. Суд даргазымы болгаш арат төлөөлерины адреннге яла-мыр чок сестер-биле хей чү-ме чугаалан, оларны дорам-чылар болза, индыг кижилерге РСФСР-нин кеземче херезин дугурунуу 1763 чүдүлүг-биле херек оттуруп бо-лду деп санкыны берип ту-рар болгай. Ол шыкш суд-ка херечи кылдыр келдир-ген хамаатал оон база ой-талаар: «Билдиништин биле каан-дыр мен, өчүмүм алган. Ол-ла-дыр — дээр аларган. Хамааты кижикан-

речилерден айткыры-даа сал-бас, чүгүле суд даргазы ай-тырып салдып сулар боор чүве болгай. Мен бодарым-га, ол коноту шыи эвес. Арат төлөөн кижикан кайда-ла та-лаан айткырыларын салып, херектин болган чылдаганын шыи тодарларына шыи шиктел доктаалын үн-дүрениге, суд чорудулгазын болуу-чогуур эртеринге дуулаар ужурлуг. Эринини суд даргазы Ч. К. Толош суд ажил-чорудулгазын илденкил киржип турар чамдык арат төлөөлери адып, мактал оу-сары анаа бир чүве эвес. Оларга Б. Б. Ч. суму чагыр, чагылган Б. Ч. Севилбааны, районун санитар-эпидемио-

МАЛ ЧЕМИ ЭЛБЕК

Бо чылдын сентябрь 11-де үнгөн 176 дугаарлыг «Шын» солунда Тыва Рес-публиканын Юстиция минис-терствозунун кол специали-ста Тамара Зайгеваның «Кир-жиринден ойталаар апарган» деп адыгаш материалын пар-латтыган. Ону халчок со-нуурган номчудум. Чүдүлүг эгезин мичаар эгезден бол-ду: «Хойлу буулар арат төлөөлери, улус судьялары шыкшас, суд чорудулгазын долу киржип эргелиг болгаш хуулаалыг». Ол шыл. Суд-ка арат төлөөлеринын кир-жилген сөөлүгү үдө элэн-нарын айткырыларын бирээш болуу - бар чыдар. Оон чылгааны чүдөл деп сай-тарлар көөр чүве болза, ки-

УЛУГ НАЗЫЛААРЫН КҮЗЕДИМ

Мээн ачам Шойдан оон Каптыкованы Ховалыг Улуг-Хем районун Армы-Ууру турда чурттан олтурар. Ол амык үдө күндүгү адыгаш-тылаа. Солуннардын чогуулардан номчуруга, ады-нын мактаан шүлүк чогаат-кан, оон ажал-жанын мактаан лагаларын ховар номчуур-дур

чы кижик. Ол тоолдарында дыкы мнак, мичаанш ону тамыас кижик ховар. Бис-терин урууларын уран чүдө-ге мнак кылдыр өөрелип каан. Ол бичи-лаа анал-дуурабес, чок-ла болза шы-дырталын, азы бир-ле күве чогааткан олтурар. Хуужудулга дуулаа ажил-

ОЛ ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

(КОНСТАНТИН БОРОВОЙ БОДУНУН ВАУЧЕРИН — ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИН КАНЧААР БОДАП ТУРАРЫЛ) ... Константин Боровой анда салган илди айткыры-га алыс болдым чоруй, ай-тырмын база катал: «Бо-дунуң хуужудулга чегини канчаар мен?» деп бодунга салдында. Оон соода нарын илденкини укур-утканын шүтүмчүлүкчү ут-инге ал-ган барам: — Чылак менза, бодуну хамзатига бодунун акша-хондигини канчаар башка-рапын саналдан турар-дыр ваучерин инвестиция фонду-зунга кир деп турар. Ындыг болганда, мээн болмулар өз-гем база катал чок болу-дур. Идет, Россиянын бараан-чиг-ле бирөөлүгү мурундагы дугуула бир чыл бурнгаар ОБКК-ны тилкенин байыр-дан турган үнерида «Ак бажыныч» Россияны чүм-меп үзүн дүртүгү турган апар чыда, херек мичаар байлалыг апар деп бола-ыдан, Ычангы ол байымы-ны чыккад анаа Хосетт, тымынгар ажил-агыжым кө-рүктүн тизелгези, командал-лаа дужар системаны буу-

СУБИДАЙ

(Уланчымы. Эгеи № 185, 186, 187, 188, 189, 190 «Шынд».)

Удааанда Сүмөн сэткелдиге өөрүшкүдө, муңгалда, хилинчекдө, тамчыда чагыс ай бүдүргөй чүдүлөр кылдыр билинип турар аларган. Ол ам дүңгөндө Борайдын чүлө кускактас эес, харын дай-делер өдөлдө турар болу берген. Бир өдө халый бээр, Борайды чаш уругу аларган чыдар, казында ушта те алгаш теңкенин чыдар, будунда уду кара менин билдиртир-билдиртисе ойбулундан таңыттып чыдар. Бир өдө халый бээр, Борайды өдө бууруу баштыр кырган аларган олурар. Мартыянын уругуларын эргелеткеш, уду хан кижиге тейлес, сөгүрү олурар, ол хаан Сүмөжө каран базын, чаш уругуларын эргелетип хаан, хаан эес чанын чапал турар болган.

Адак соонда Сүмө бодуну сүмөнүн хирлг мага-болду кагаш, дээр шар ужуугу, магалыч-чагай чини-биле кирик турарын эсерип, кудайны хирлгине караачыгы ишкаш амыран кыякш турар болган. Ам анаа чөр кызында амдыралды солун эес, харын бедик тайгалар баштары кыгырып, чалап турар аларган. Баштайгы Тураа тайга бажын арпап эес-ээн, Оон Манге-Багданы көрүп эгелди. (Амгы ады Мөңгүн-Тайга — авторуну таңымдар.) Адак соонда Кудай Эргилдесен бээр чүдүлөр турар аларган. (Амгы ады Гималай — авторуну таңымдар.) Оон өрдүлгө чүбө бүтпес: бир болза көзүлөсө

онгарга таарышкаш чүдүлөр, бир болза көзүлөсө дүвөгө таарышкаш аударга шатырар болган.

— Белем болдууу! — деп, бир-ле хун үнүшкен. Ол үн Чода ашактын үнүгө келдерей демей дылалыда. Сүмө оон Намдак бурганга үнүгө демейден билди чүдөгө уду-биле келдеш, коймай туруп келген.

Ол өл шара чыдар шагда оон салымын, уду кара мен ишкаш, шагда-ла шийшин каан турган: Күсө чылдыг, Намдак бургангы дөс.

МӨЧ КЕКЭ
Кижя болуру чакындаан... Бурунгу Тывага бо сургаалдын утказы амгымында артык нарын турган. Хамык ужу чаш уругу бугу кижилер сажыш чонап, кара чарында кижилерден эес. Ынчаар айлы болза, эмдик асты өөрдөп, добуу кушту чыдаалады, мгы санпан турар кылдыр кижилеринден кылды чок аларар. А кижя болза болушкунду, ол адыгуунарга демейден кижилер болуу кылдыр чагытталды, төлдү кадык-шыраар, чонунга камгалда-ла боон болду, чонунга чоорган дег чагытталды-да билер кылдыр өссүн деп боодар болза, оон салым-хуузуна дугайын борбакталып болгаш тургутуну боларарынын ырак түрөс айыла боодар чагалгалды.

1177 чылдын күстүн баштайгы амыда Сүмө күдөр сынын дайнык кылдыр бо дарай берген. Оон ады-биле мөчү-сөөктүн аразында кан-дыг-даа карышкаш чөбү болу берген. Сүмө шыаңла, уду чатай таңымдар дег сагыштары турган. Ынчаларда Мугур-Сарыг-Халдуу Бурган туралаада Сүмөнни адынга база бир утка немышкен: Шыне. (Амгы тыва «шынегей» дээр). Чүгө дээр-ге, Сүмө кончут авангыр, мөчү-сөөгү хат-салым дег чык, чогуу чогууну, кашпагай дайнык, оон өдө-чара чаам, шыаң-ла, шынегей чүдүлөсүр. Ынчаарга ол бодуну арын көрүп шыдаас болганда, кижя боон бүтпес болушкуну дай биле ар-нарын чачыс болурун бола-ды турган. Ол оон багы эес. Ураалыг-тыва чонун орту-гунга «шине» деп оок хей уткалыг дөлөтүн. Бууда-Лаада шажма төүндө бо тургалгы дериш мурунда бо девисээрин Шынегил дээр турган, чүгө десе кызаа кашпалдын кышпы-даа, чагыг-даа соок хаттары кижилерин эээн өттүр шынегейсир оран.

Сүмө калбак даш кырынга бодун салып алган, Бурган туралаан эргилдер көргөн. Халаларда бижимелдер, чуру маллар шуту хан уткалыг, хей-хей шижилдерин түн-нелдери турган. Бурунгу Тывага «түнел» деп сөстү утказы боо дика хан турган: кижя эээн-де, Сүмө биле Чода оларны каттыгыр түн-нел болду, оон дайнык кижя дугайында түнел үнөр, а ол түнелге малчын, ачы дугайында бодаларына калдыктар болза, шижя дугайында түнел үнөр, а дөсөгөйдө бар-ла Борбак баштыр кижилер шутууну түннөр бол-за, кижя төрөлдөгөн алар, а ол түнелге сүт эмер динг амгытарынын кадыктар бол-за, сүт кемийткел дугайында уду түнел үнөр, Бурган туралаада бүгү өөрдөлгөн болгаш шижилдерин түн-нелде бүдүт дайнык кижя дугайында түнел үнүш келер. Сүмө ол бүгүнү көрүп эртен. Баштайында ол иштин чубас шертөгөр эр турган. Оон соонда чүдө-бүрү шерит

эргемге шенеттин-шенеттин, мөчү-сөөктү аарык амыктылап, сүмөн ала мөчү-буттуу чагыс ай чагай ээелден биле берген. Оон соонда шерит өөрдөл-гөн шенелдер кылдыр өскө Бурган дайныкчалары башкылар Бурган суртаал-чызы болуп дөлөтүн. Бурган суртаалчыны дайныкчалары шыдаан-шыдап, бодуну ка-жы-бир шагда шенелдер-шиңгилдер үзүлде билбей эрттери алган чүдүлөри эскерип, улам шылгараар турган. Кижя дайнык бол-ганда суртаалчы байгы-ла бар шерит эргемин ижиктери шижилдиги, үш дүңгүнү чагыс болуп чыдаан утуу-биле белем чакыс чокка дү-ңгө элдер алар болза, Ынча оон адыл шыдаалды кижилер, кылдыр кижя Ан-Кижя деп аты чедип алыр сөстү түнелге үнөр турган. Сүмө ам ол шактын бүдүгүгө че-дир журттан чедип келген турган.

Мугур-Сарыг-Холда Бурган туралаага бо хемин турмамы бер иязы калгачык-чызы болуп бодалар. Сүмө хем агымын уду көргө, сарылтын сүт кыялдан дү-ңгү, оон кырынга адын чөлдөшөр ай-дээр көкүрү, ойнап, чөлдөшөргө арык чагай сүмөннөр уду-бургу самайны күссөп, ияз-бу-ру азы-шырыкты ыларын ыраактып турган. Сыгыт дээр чараш ыр кижини чулу-чүрөп кыбынандыр, оон ханын амгысылар, оон сүд-дөп, хей-адын бедилер кылдыр чагыттал. Ол арын байлар-ла-дегалар, шыа-кыл, чоргалар сөлдөрү, сактыр чоргалар чүбө турбас сактыр чоргалар чанаран таарымчалык кылдыр саяар турган.

Сүмө хемин агымынын айы-биле куду алыр көрүл-гөн, чалгылар, көкүтөр чөр дүңгө адылдар кирип, алды оранын агбар кару сүмөн элчтери кестүп кел-теш-ле, түттүн үнү чалап, төңү чокка дээр чулуп ба-

дыл турар болган. Ол сүмөн-нөр база-ла самайны кү-сөкчү, хемин кырынга база-ла чүдө-бүрү алгарга бола-раар турган. Сүмөн боду-ну даш кырынга бодуну ба-зыл алган байдалы хөмөй-нин моон сонгар салымныг удуг салдарыг болду, чүгө десе оон казын дээр хемин күссөдүр кижини туру-жу ол үдөс сонгар мыды алар. Хөмөй дээр чараш ыр кижя амгытанын бүгү мөчү-бодун кыбынандыр, оон хемин доолдулар, ол ырга бурганар кончут дын-наыр болуп дижир. Ынча-гаш хөмөйни тооарыкка огуш алгаш эгинден эс-дөлө шижилдиги чыдап-көлөтү ламга чөдүр коомул-дуг-кагыдалды амгыл амгы-танар күссөдүр билер ди-жер. Ол ыры чаш уруг өөлдөргөн, оок кижя кижя харылазын өөскүдери-ге, мөрдүл бучадреге ажы-лаары чогулчуды деп бил-дирген турган.

Сүмө оон артында Чода ноонин чокушуп олурарын ооразынын ээдине соолак наажын ламчытыр билер турган. Калып-бир шагда Бурган туралаага унуу-кирип турар сургалгы чораш Чода ашак бо тургалгы деп но-ноонун бирзын деп Сура-ноонин адын турутуу. Ол Бууда-Лаа хуузына кү-сөп биле Мугур-Сарыг-Холга шижилдиге бодалары-биле чедип келген. (Бууда-Лаа азы По-тала дээр. Богда шажынын түт, Далай-лама-нын чогуу дүңгөйи турар удуг хурэ — авторуну таңымдар.)

— Шыне! — дээр, Чода ноя сөөк салазына кочал-кадыл келеш, Сүмөн бил-гычче шажылар кашкан, ара доктаал, бодуну нооноон-оо жому ун-биле мында эс: — Моон сонгар сөзү чүбө сургал шыдаас анаа боор мен, Шыне, Хамык ужур күндүктөсө, сен ам дайнык-чык дээр чазыныс үнөс

сөң, Ынча-ла-даа биче сөт-сөлдү чөр, Шыне, эртен үк-че хаа көрүп чор. Кижилер-ни силер деп чугаалап чо-руу сен, бичиң чугааньса кара чыгыс «бур» деп сөстү ээелдир дугаа, сагыг сөлдөр эесен. Билдө бе, Шыне? — Ол-ол! Ам сөстү шыдааны ким-биле ду-ңгө жазар сен, оон боон каа-тын бе, азы чөс бе? — Чалаа бе? — дээр, Сүмө каран алдарга көргөн.

Кудайнын бедик дүңдүгө Намдак бурган дөпдөп, хо-лди-биле артыштын чагай ай-дыкын чөр кырыне кудай экин, Сүмөн амгында ба-кылал келген сүмөнүн күш-биле дээр кырып берип турган. Эске бурганар оон көргөш, чиршон дүңгү кыр-чыкышкан. Далай Бурган берин хулукуруп хаа көрүп берген, чүгө Одуу бурган чакаан млым-ымдын чокка боданы берген олурар болган. — Ол-ол! — дээр, Чода ноон мрал чорупкан, удаас багай адын муңгам, бир чөс ооду эдериш алгаш, амылал кылал чоруптар ча-дыс, мычалыда оон Бур-ган туралаада чүбө бутурун турарын кым-даа билер шы-даалды.

Арттар шаг-шаа биле ам-дырал келген амык эскер-теп амдырал-журтан чор-оан. Сүмө чоргар хөлдүрүп келген. Ан-Кижя бодурун ол бодуредил. Сүмөннү чүрө сөрт динес. Чалаа база-ла, калып-бир шагда Сүмө дег бо тургалгы чедип көрү дугайын бодалын чурттан чороан. Оон база-ла бир шагда четки-биле тууш келдеш. Ол ам Ан-Кижя! Чырак оран кырынга кижя шыагыны көдүрөп даш, Буу-дал-Лайын ламалары ын-дыг хемчөгө алгаш амы-кында баргаш Чыгыс-Хаан-нын шеринин үс удуг баш-тынары алаар үдөгөргү кижилерини мычар бөлөккөл турган.

Азын-оол ДАРЖАА (Уланчылыг).

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ— ТӨРӨЛ ЧОНУМ

Хоолу хемден өрү Уду-Өнгөш хемден куду Таңды. Ууламы муруну чарында девисээрни үс-дүптес бээр Шалых удустун үзүк чурту деп кирганар чугаалакын оранын бичиме-де шыаан мен. Ында хеменини, сайыр-ларнын, эрчи тургал-коаш-тарыны аттары оларын хе-вир тургузууну азы-биле адаттыгылаан боор чороан. Чыжаэ, Удуг-Серик, Биче-Өргөн, Удуг-Өнгөш, Биче-Кызыл, Удуг-Өксөк, Биче-Өдө, Удуг-Кара-Суг, Биче-Кара-Суг, Дор-Кара-Суг, Чык, Биче-Дытчыг, сүт дээр-ле баар. А анаа тургалгы чоран кижилерин аттары база-ла эжеш-жеш болганы эд-депиг. Удуг-Дакы, Биче-Дакы, Удуг-Лопсан, Биче-Лопсан, Удуг-Сакты, Биче-Сакты, Удуг-Намчал, Кыска-Намчал, Удуг-Далай, Биче-Далай дээр оон-даа эскелер бар. Олар боттарынын кер-чүрүнү дугайында чөен-мерген эскерлар ыларын ыраакты чоралар, Оларын чамдыктарын көрөзүлөр.

«О-Шыназ» соокоу сайлаар турар. «О-Шыназ» деп өстү бичи тайлыр-ла деп көрөй «О» дээр өөрүк дээр өст-тур Орукку дээр-ге калбак шыназын з бети-нде баткан хем-дир.

«Көк-ле дуруа конгур-ла» дээр

«Көк-ле ногаан Оруккуму» Кара-дуруа кыгырт-ла дээр

«Кара-ногаан Оруккуму» — деп бичи чөрин чонуну ыраажырын динин өстү. О-Шынада Орукку деп аттыг сургалгы малчын дугайы боо бар. Ол болза чүлө сохко-зунда эес, районда сургалгы берген малчын Шынык Мөгө-оо Найдаочинин адынын ээн Тывага сургалгы чораш малчын Уржанай Хуура-оол ирейин үрү Орукку-дур.

Кызыл-Бедик дугайында шанда чурттан чораш, кижя бургууге көздүбөс чүвени көрүп каар турган бир кыргычтын чонда артып калган чугаагы бар. Ол кыргыч чо-нуга мычар чагыл чораш дээр.

— Кызыл-Бедик ээлг ояк боор. Оон ээн кончут амык чараш, хаас кылдыр кеттирген хөкөргөн кижя чүбө. Мен оон көрү кижя-дир мен. Бодуну чур-чуртундан өскө ырак чөржө өткөп чоруткан кыс урутар азы-ракышка тавожи берсе, чөр-чүртүгө дүргөн-ле ээлдир-нин дээр. Кызыл-Бедик ээн бодуну хемин кыс уурауна кончут чугаагы.

Та бүүрөңөр, та бүүре-вөөр. Хоочун артист, бот-ты-ынчыг композитор Чорбаа Еданоич Чооду мээр «Кы-зыл чөчөк» деп ноумла «О-Шыназ» деп шүлүгө адыл бижип каан чораш. Оон бир катп менэ баяга ой-нан бергени хөлчөк сонуг-ган динчаан мен.

Бодумуа төрөзә чуртун, чоюм дугайында бо кыска демделгенин ол ыры алар-ган шүлүгү-биле доогуз каа-ын.

«Чалыг эрттин, сарга, сүтүгү»

Савазы деп үнелеткен, Сайырчалче чою хөжөөн Чатгыл баткан О-Шыназ. Кууж үгөн шыааньда, Кудай үгөн шаттарында Көвөй малы сыншылгаан Көкүт-шыктыг О-Шыназ. Ада-чуртга ээти, бүтү. Арбын хоюу бургуштын Алдаржаан-на

малчынарын Аамы болган О-Шыназ. Кожунунга, сумузуна, Хойну, малды өктереткен, Сургажан-на малчынарын Чурту болган О-Шыназ.

Биче-оол ДОНДУП.

«БАШКЫ» — ЫДЫКТЫГ СӨС

Шажы дээрге бурун шыаңды эртеми болуй. Бодусу биле кижя төрөлдөгөн, халый холбаалыг, амдыралды үдөзүнүн шажын эргеминден билер ал болур бас.

Шажын ажыдакчы кижя болганьда бо үдө дөсөгөйдө, кызы-даа чурттарда шажын дегерге, ол тааза-биле ортумак-даа, дээди-даа өөрдөлгө чөлдөр Шыназиста, эске чурттарда амгытанын эг-дөлөс, чоногма. Дирг Бурганьыс XIV Далай. Лама бичинге чаларан келген-биле Борза сонгар күзөл тургустуну келген. Бичин сарыг-шажынны үс санаашкын-биле XVII бо чыдарынын эр кара суг Мечи чыланда, билер-лерин болгаш тайбынын хуну — сентябрь I күстүн башкы айы, сарыг Мечи айдын бештин хунуе азы б ач менгилг, суг мага-боттуг, Сары Сылдык чачыттыган ак Улауну эки ноомталыг хунуе дүңгө жуштү эркен. Ыдыктыг Шы-назиста Мечи чылды Мечи айы онзагай болуу турар.

Азы даптин төүөсү Дирг Бурган XIV Далай-Ламаын чаларан келген боуну Тываысты төгүдүгө буяныг арынны амгытаны, бурунгар деп-шиңгилг шимчөшкиге Булда бурган Башкыны ады-биле өөрдөтүн чаз амык, үдөзүнүн болуу бодалар.

Кижя бургууге халы-ралыг, бо дээди бедик денилден болушкуну-биле, а ол шыкаш өөрдөл-гөн, билеринде одаа-школаларда, дээди, ортумак өөрдөлгө чөлдөрине эгелзени-биле холбаштыр сүзүлгөп, бүгүгө чагай кадыкшыды, бузурады, долгандыр турар боудука, оон бүгү-ле дигир амы-танарына, чаш өвүп оран салгаларга көзгөлдө, хундүкөлдө, бир иязы көрүшкүнү, бүгү-ле ижер-ген буяныг уту-ле хөкөр-чөг чаргытталарын, эртеми билериге чаз-чаа ба-зымынын, бурнгарлаа-рыстын амгытарын, чыгаалыгы ус-шевер билг-мергежин уламчылап дел-

биле, а ол шыкаш өөрдөл-гөн, билеринде одаа-школаларда, дээди, ортумак өөрдөлгө чөлдөрине эгелзени-биле холбаштыр сүзүлгөп, бүгүгө чагай кадыкшыды, бузурады, долгандыр турар боудука, оон бүгү-ле дигир амы-танарына, чаш өвүп оран салгаларга көзгөлдө, хундүкөлдө, бир иязы көрүшкүнү, бүгү-ле ижер-ген буяныг уту-ле хөкөр-чөг чаргытталарын, эртеми билериге чаз-чаа ба-зымынын, бурнгарлаа-рыстын амгытарын, чыгаалыгы ус-шевер билг-мергежин уламчылап дел-

дыкшыкынар турбас жуур-дугу. «Башкы» — ыдыктыг, сү-зүктүг, буяныг, бурун шадан төөгүгү сөс. Эки удулдерин этези — кижя бургуугуна башкымында. Башкы мергежил чедип алыр амыр эес. Шажын эргемин хоругулап, уузкаан чурттарда, баш-кыларын хундүкөлдө элзегу кудулаан.

Шажынны буяныг эртеми эгилд, дегереп кел-ген бо үдөс, бүгү-ле өөрдөлгө чөлдөрүнүн баш-кыларын, тускай орту-мак база дээди өөрдөлгө чөлдөрүн дооскан хей

заара тудук, биче бүд-үргөлдөрүн (мистерсаа чө-жөктүг), бөлүмнери тур-гууларын сүмөлзүр бодалын бар. Шуту эргемини Тыва-нын ишкни амыралык-биле холбаш эрттери турар күзөңгө. Бо чы-лын депшигелгө өөрдөлгө чөлдөрине тыва хурештин, аа адынын кызылдерин эгелзег берген бүүрүс тур-бар мен. Ада-өбөдөрини чагай чачыларын эгил-дин арын дарый боттады-раалынар. Улауусту удуг-дөп, бичинисти бичи деп хундүкөлдө. Эр, кыс улуусту аразында эдер-

лар суг арыг турар, азы чорурлар. А арага сугуу түдүлөр Овазынын. — «Чөр» мага-боттугар чүдөри сугга малгашта-нып, кадып, бужартап бо-лурлар. Бо чылдан эгелзег чу-дүл-гөсө эгилд, сарыг-ша-жынны долгандыр сырын каттыкты көрөзүлөр, уду-гунин чоюм. Уе эртен ту-дум амыралдын нарыг-дап бар чорурун эскер-дип тур боор салар. Сарыг-шажынны XVII бо чылдарын баштайгы 12 чылы чып бар чыдар, мычанаш бо чылды чу-дүгөсө эгилд келбес бол-дувуса, даразында 12 чылдан эгелзери кончут на-рын алар. Чырк өртөм-өдөс дигир Бурганьыс XIV Далай-Ламаын Азия динтин чараш буудуу — Ты-ваыска бо үдөс көп чо-рааны анаа эес. Са-гыш-сөткөлдөрүн арыг-дал, сөрдөдип, шевер ал чоругулар.

Бойдууусе эе көрүп, дагылагы чөлдөрүн азы-герин, хемин, сүзүл-баштарын арыгап, аштан, ыдыктыг мыштарын ады-ган, сагыш-сөткөлдө-рини чагыс аялал, мөң-гөн, мөзү-шынарын амы-кычын, үнөр хуну-вус уткуу, айыбыс ча-ларын айдынып, Дээр-Адаыска, Чөр-Неваске сүзү-ктү болуудулар.

Бурган башкынын өөрд-дип сагып, чууду хундү-көлдөгү бодунин кижя, бир-ле дугарында, сүзүктү бо-лур журутуп. Ынча, Уш-Эртинге — Буудага, Бууда-

Чүдүгелиг кижиниң чугаазы

гедерин күзөвизаа, хууда бодаларын үдөжөксөдип. Кандыг-даа эртеми, ном ужуктен эгелзег. Ынчаан, сөткүүдери, үжүк-би-жиктиг саваын бүрүзү чал-гыжгал, өрү баштаандыр ча-лап салып, бедик чөлдөр-ге ач чорурун сагы-мынар. Портфель, сум-каларымыс өрү салып чо-руудулар. Бижиктиг чүд-дөп кайы хамаачыч ок-таванар, үс-дун ажыла-ванар, шалага чатпана, орбанар, арылган чөлдөр-гө кыгабар. Бо Мечи чылдында эртеме, нома, бүгү-ле билгерге сун-дулут, дааныннар үлө-дөргө бердинген, шы-чык болулар. Шуту-ла чүд-дөргө кандыг-даа хамы-

нызы мергежилдиг интел-лигенттерин Булда бур-ган башкынын шажын өө-р-дип чоногаш чөлдөрүн үдө-күжү былып, шыкөлдө-дип бурнгар депшигел-диге удуг дээштиг саларын чедир.

Чамдык өөрдөлгө чөлдөрине өбөдөриванстан чагай чачыларын эгил-дин ары-биле чаргыла-лары кылып, бурнгула-рыстын амыралыкын эе үдөзүнүн сургуула-дага таныштыр турар өөрүңгүт. Бо чылды шко-лаларга, эске-да өөрдөлгө чөлдөрине тус чөрин ус-шевер амык-лаа, хоонуу-ла дарганынар, шевер даарыкчыларын, эске-да мергежилдөрүн

жир харылааларын бужар-татпалынар.

Арагалар чоруттарын дарый адырып алыларын. Арага — эм база хундү-көлдө чөм. Шын ажы-лаар. Бо суг мага-боттуг (кедир чылдан база) чы-ларда кижя бургууге арага аймак сагы салдарыг деп чүвени багып чорунар. Бо чылдарда: — «Суг» мага-боттуг чы-ларда төртүңгөнөөр арагадан суг дүңгө бээр деп, бужартап болурлар. — «Демир» мага-боттуг-ларын арага азы суг да-дарып, үрөн болуур. — «От» удууну арага, суг-жүдүрү болуур. Овазын-чалык болза эки. — «Ыш» мага-боттуг-

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧАЯКЧЫЗЫ

Кижя бойдуустун төдү бол-ганда, аргалы-ла болза боду-ска чалбарып чороза эки. Бойдуустун арыг агарын ты-нын, эрчи сугу ижил, оон ар-га-арына, алак-шынаалар-ында, хоуу-шөлдөргө сина-тайгаларына журттан чороза чогууламы.

Чамдык кижилер амыд-рада бойдуустун кайы хире азы-зыралдыг чөтө угаан билбөс болгаш бодустан шыа-ла амыдалдын чүлө дузалакы адыры кылдыр билер турарлар. Онугу ыл-дык эес. Бойдус — амгырал-дын кара чыныс тургууучу-гу, оон бүдүгү чакыгы бур-гандыр. Бойдуустун арыг-чагай, бодун-бурун байыла-уым хире камгалатынган болду, кижилерин амыды-

ралынын денелди база шы-лаа ындыг болуу. Бойдуста байдал чогулчуды эки бо-ла, кижилер база эки журт-таар. Кижилер эөөш аарыры, хей чылдарда омак-хөгүлү, хей чурттар. Унуш-дүдүг өлбөк, мал-маган сем-шыс-рак, уруг-дарыг думая-хаана чок болуу. Бойдуустун үнү-дүрүн чыгыс чоңагай-даа үс соп октаска, чагыс ээрчич-даа чүраа согупса, ол бойдууска немере эес, а котгал болуу.

Бойдуустун эки шынарларын үрөп, оон самдарыг той. Магал ады болуусуна, ин-чан эки журтталга дугайын боодан-даа хөзөс чөс. Эл бөдүүн-лаа бол, амдырал-дын сула-сүмөнүн болуу турар мындыг дүрүмү киж-

жалер биле чогуур. амык-терге кан-кадык амыдалды. өктергей бай чурталга-нын кандыг-даа дээр чаза, хаан болгаш бурган берип шыдаас, а чүлө оларын төрөн чурту, оон чагай бой-дуу халырал болуу.

Мен бодаларыма, бойдус беян ам болууну эки шынар-дарына 15-20 хире хууун окуууну турар. Хей-даа эес хууун кидиртерге беини, амдырал калчар барга-лар. Натыедеде арыг-ар-кык көчүрөп, кижя дышал кербөөс СПИД, азы шыкаш ижы коргунуч арылар ты-тын турар. Арал чыныда чурттан турар чоноуа шерит баар назымды оолдары 8-10 харлыг школарды шыкаш көстүр-дүр. Кижилер кижя-

эвес, малдан малдыс, чү адыл коргунуч дүрүлөр тө-руттуу эгелзег болбай. Ам бөсүн бичи Тыва чур-тунда беин бойдус калчар эскерип турар-дыр. Чамын агаар элзег кылып, хун дүртү узы бергенде, келер-гей иөөш, чаа үнүп келген чаш тараалары саргытты өртөлдөп каапкан. Оон соон-да каанан эгелзег. Кууун хун дүртү кыскалган, бичи сөрдөдип келири билек, өй-көмчөл чөс чал туруп бер-ген-ле болгай. Бо дээрге бичи эрчи удуругуларынмыс чы-лап. Чаа-Халдуу чараш чаш-тай девисээрин бер чаш-тай девисээрин савалымын билер болгаш ыша чүлгү сүт далайыны турупканын чө-жу-дур.

Келергей шылар, уругу-чуну чыгашкыны амык амык, бурган өршөп, үр-дөс урутулар турар-дыр. Моон сонгар агаар чымы дорайташ, ай айы, чылы-ны-биле мычар кызыр бол-гаш чаштар чүбө болза, ка-мык кар менгелер эрөн каа-кымаз оя чыгашкындан юан-дөлөгөй сүт халап шыва-алып алар. Оон даразында ол иңгиле оштан кылдыр келергей соон туруп бер-се, дөлөгөй ам дош халап шы-ла алдыр.

Чүдү-бүү холуссадыг доо-ноно болгаш шытар-биле алгашкы хоранынан агары-нын бирин эмч-арыларды-ны ижы шөттөри Чаа чыл сапында-ла оон-он муун-чөс чөптөп бөстүр туду. биче эки

арыг агаар бөрү боор? Моон кым-да мындыг түн-нел амык-биле чүдүрүп бо-лур. Бойдуска кижилерин хамарылазын бөстүнү ыш-каш мындыг чүдү-чара, бо-ла хөвөр мындыг турар чө-вө болза, кижя төрөлдөгөн өвүп, сайырчалче эес, а өвүп төнерине чооктулар өрөд-дир. Эртем өлүгүр эес, а анаа-ла кара угаан-биле бодалга, мындыг-дыр. Ынчангаш Богда бурганын ноомалын өлүгүр хөрек чөк чөрге күске-күжөгө-лааа чурбейи, өйтсөнгө-даа саа-бастайн чорудулар